

Г. П. Пасемко,
к. е. н., доц., доцент кафедри
економічної політики ХарРІ НАДУ

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Наведено типологію аграрних відносин, визначено форми прояву аграрних відносин, доведено системний взаємозв'язок між ними; виявлено основні суперечності феноменів аграрних відносин при підході до них як до об'єкта державного регулювання.

Ключові слова: аграрні відносини, феноменологія, системний підхід, співвідлеглості, державне регулювання.

Аграрні відносини як об'єкт державного регулювання виступають як феномен (від грецького *phainomenon* – те, що постає, з'являється, виключне явище) спілкування реальних людей, пов'язаних багатьма життєвими стосунками між собою. Виключно економічний детермінізм у підході до них з позицій державного регулювання не може бути ефективним, важливого значення набувають соціальні, правові та моральні аспекти аграрних відносин.

Недооцінка кожного з цих феноменів може мати негативні, а за певних умов – і катастрофічні наслідки.

Найбільшу увагу вивченню аграрних відносин як самостійного феномену було приділено під час дослідження економічних і аграрних реформ. Такий підхід має досить давню традицію, починаючи з М. Вебера [3], який аналізував аграрні реформи стародавнього світу, і закінчуючи сучасними дослідниками, в тому числі й вітчизняними (Б. Пасхавер [12], П. Саблук [13], В. Юрчишин [15]).

Цілі статті – проаналізувати аграрні відносини як самостійний феномен, визначити реальні форми прояву аграрних відносин в економічній і соціальній сферах, довести системний взаємозв'язок між ними; виявити основні суперечності феноменів аграрних відносин при підході до них як до об'єкту державного регулювання.

При дослідженні об'єктів державного регулювання принципово важливим є діяльнісний підхід до них, адже сама потреба в державному регулюванні виникає у зв'язку з тими процесами, які відбуваються в певній сфері суспільно-необхідної діяльності. Діяльність реальних особистостей (а державне регулювання має справу саме з ними) з точки зору відносин, які виникають при цьому, включає в себе декілька аспектів, без яких діяльність неможлива в принципі. Головними з цих аспектів, окрім економічного, є соціальний (аспект інтересів), правовий (аспект легітимного втручання держави в діяльність), моральний (цінносно-особистий аспект). Усі вони мають одну спільну особливість – кожен з них, у свою чергу, являє собою певну систему відносин, у зв'язку з чим виникає фундаментальна проблема поєднання і взаємоузгодження цих систем, незважаючи на їх цільову і змістовну різноманітність. Ланкою, що здійснює взаємоузгодження цієї «системи систем», є система державного регулювання. Економічні відносини в сільському господарстві, як зазначав М. Кондратьєв, завжди розвиваються під впливом двох обставин – свідомого впливу держави та існуючих об'єктивних природних передумов [7, с. 187]. З цих позицій погляд на державне регулювання в аграрній сфері як процес вироблення і дотримання певної державної політики, вдосконалення адміністративних та господарських відносин між органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення неефективних господарських та економічних рішень, усунення перешкод розвитку господарських і економічних відносин і легітимізації діяльності в широкому сенсі слова повинен бути доповнений розглядом соціальних, правових і моральних аспектів, оскільки мова йде не про господарство як самодостатній феномен, а про специфічні економічні відносини, які складають суспільно-економічну основу аграрного господарювання.

Спрямованість свідомості на вивчення предмета (інтенціональність свідомості) взагалі є вихідним пунктом філософського вчення, яке отримало назву *феноменологія*. Гегель у «Феноменології духа» визначає це доленосне

значення розуму в процесі подальшого розвитку цивілізації таким чином: «...практичний розум у своїх прагненнях підпорядкувати собі все існуюче і суворо контролювати все, що відбувається у світі ... вимушений перетворювати не лише природне, але й соціальні обставини, тобто весь порядок речей і процесів; саме практичний розум віднині покликаний визначити долю людини у світі та її призначення у Всесвіті ...» [4, с. 12].

Практичний розум, користуючись термінологією Гегеля, для здійснення підприємницької діяльності повинен отримати законодавчо-правову основу, без чого економічна свобода перетвориться на хаос.

Феноменологічний підхід до проблем державного регулювання аграрних відносин у контексті «людина – в – природі» викликає гірке передчуття, що антропологічна свобода не звільняє людину від бідувань, а, навпаки, збільшує їх, породжуючи сумніви щодо самої концепції антропоцентризму.

Насправді за час існування цивілізації людини створила штучну аграрну господарську систему, феноменом якої є її невід'ємність від природних факторів, але при цьому не всі з них набули економічного значення. Окремі фактори, використовуючи в процесі задоволення потреб, які весь час розширюються і вже набувають форму жадібності, до цього часу розглядаються людьми як позаекономічні: «середовище проживання, час зміни поколінь, сонячне світло, чистота повітря та води, краса навколишньої природи, відчуття здоров'я та безпеки» [1, с. 53-54]. «Але якщо все це через нас самих виявляється під загрозою, – пише Т. Акімова, – якщо стискується простір і час, якщо повітрям не можна дихати, воду не можна пити, а жінки продовжують народжувати приречених на хвороби дітей, то прогрес перетворюється на свою протилежність» [1, с. 54].

Називаючи сучасну господарську поведінку «економічною окупацією» [1, с. 55], автор зазначає, що монополізм людини як найбільшого споживача ресурсів суперечить «системній структурі біосфери та біологічному різноманіттю» [1, с. 57]. У цьому зв'язку доцільно вести мову про міру

свободи людини, яка може визначатися як моральними настановами, так і діяльністю держави.

Державному регулюванню аграрних відносин притаманний підприємницький підхід, який відіграє ключову роль і по-своєму реалізується і відбивається не лише в кожному феномені аграрних відносин, а і в різних аспектах цих феноменів, наприклад, у соціальному або моральному. Підприємницький підхід означає, по-перше, глибинну діяльну адекватність ринковим умовам; по-друге, обумовлює скорочення ризику в процесі ринкової діяльності; по-третє, формує здатність нести відповідальність у всіх її формах за вибір характеру діяльності, а також економічних відносин і передумов, в яких вона здійснюється. Зважаючи на це, регулятивна діяльність держави здійснюється у напрямі поєднання ринкової свободи індивідів і їх відповідальності. Таке поєднання є передумовою і джерелом тих регулятивних функцій, які здійснює держава по відношенню до аграрних відносин. В узагальненому вигляді до сукупності цих функцій доцільно включити:

- впровадження відповідальності за прийняття і дотримання обов'язків перед суспільством, головним з яких є збереження середовища проживання людини, причому ця відповідальність повинна мати всебічні наслідки – матеріальні, соціальні, репутаційні та моральні;

- наділення суб'єктів аграрних відносин певними повноваженнями, відповідальність за використання яких рівною мірою несе як суб'єкт аграрних відносин, так і держава. Під повноваженнями розглядається не лише господарські можливості, але й здатність здійснювати самостійні дії в найрізноманітніших сферах суспільного життя, навіть у сфері моральної оцінки як людей так і їх вчинків;

- використання владних повноважень і економічних можливостей, для оптимізації господарських стосунків, що найкращим чином впливає на ефективність господарювання і реалізацію економічних інтересів учасників аграрних відносин;

– аллокація і селекція як існуючих типів аграрних відносин або їх ланок, так і тих типів, які народжуються і мають перспективу забезпечити економічну ефективність і соціальну злагоду при змінах в аграрній сфері.

Разом із проблемою визначення міри економічної свободи людини в біологічній системі виникає питання визначення інструментів регулятивної діяльності держави у діапазоні «дозволи – заборони». Використання дозвільних чи заборонних регулятивних систем у сучасних державах суттєво впливає на свободу вибору економічних суб'єктів щодо умов і способів виробництва сільськогосподарської продукції. Не можна не погодитись з В. Нерсисянцем, що: «вибір дозволів чи заборон (або повної конструкції їх поєднання та комбінації) як способів і режимів правової регуляції залежить від потреб, цілей і задач такої регуляції на відповідному етапі суспільного розвитку, специфіки об'єкта регулювання, характеру і змісту правової політики законодавця та держави в цілому, ступеня розвитку демократії, гласності, законності та правопорядку в країні, правових традицій, рівня правової культури і правосвідомості населення, громадської думки тощо» [10, с. 90].

Автор окреслює основну тенденцію еволюції регуляторних систем у правових державах, яка всупереч розповсюдженим уявленням полягає в тому, що для створення і забезпечення більшої міри економічної (правової) свободи необхідно як регуляцію використовувати правову заборону (все, що не заборонено законом, дозволено), а не правовий дозвіл [10]. При цьому в державно-управлінській діяльності домінує прагматичний імператив: не заборонено те, що корисно людині; природа ж розглядається як об'єкт користування та власності людей. Тому навіть ринкові принципи побудови аграрних відносин, для яких характерне явне зменшення використання директивних методів управління і добровільне прийняття господарських рішень самими суб'єктами аграрної діяльності не є гарантією запобігання перевищення меж стійкості біосистеми.

Ця обставина є глибинною феноменологічною проблемою не лише аграрних відносин, а й усієї антропоцентричної філософської парадигми. Висновок Гегеля про те, що сутність практичного розуму полягає в його прагненні до здійснення будь-якої мети може означати також і те, що для такого розуму досягнення ефекту є важливішим завданням, ніж розуміння сутності речей. В антропологічному просторі, звільнившись від ієрархії командно-адміністративної системи, яка ґрунтувалася на виконанні наслідними структурами розпоряджень висхідних структур, людина ще не повністю усвідомила, що в біологічній системі ієрархія все-одно існує, але у вигляді *співвідлеглості*, яка означає, що нижній рівень системи є ланкою верхнього рівня. Так, сільськогосподарське виробництво є ланкою АПК, який, у свою чергу, є ланкою економіки країни, остання є ланкою суспільної системи, а та, у свою чергу, ланкою екологічної системи і т.д. по висхідній (рисунок)¹.

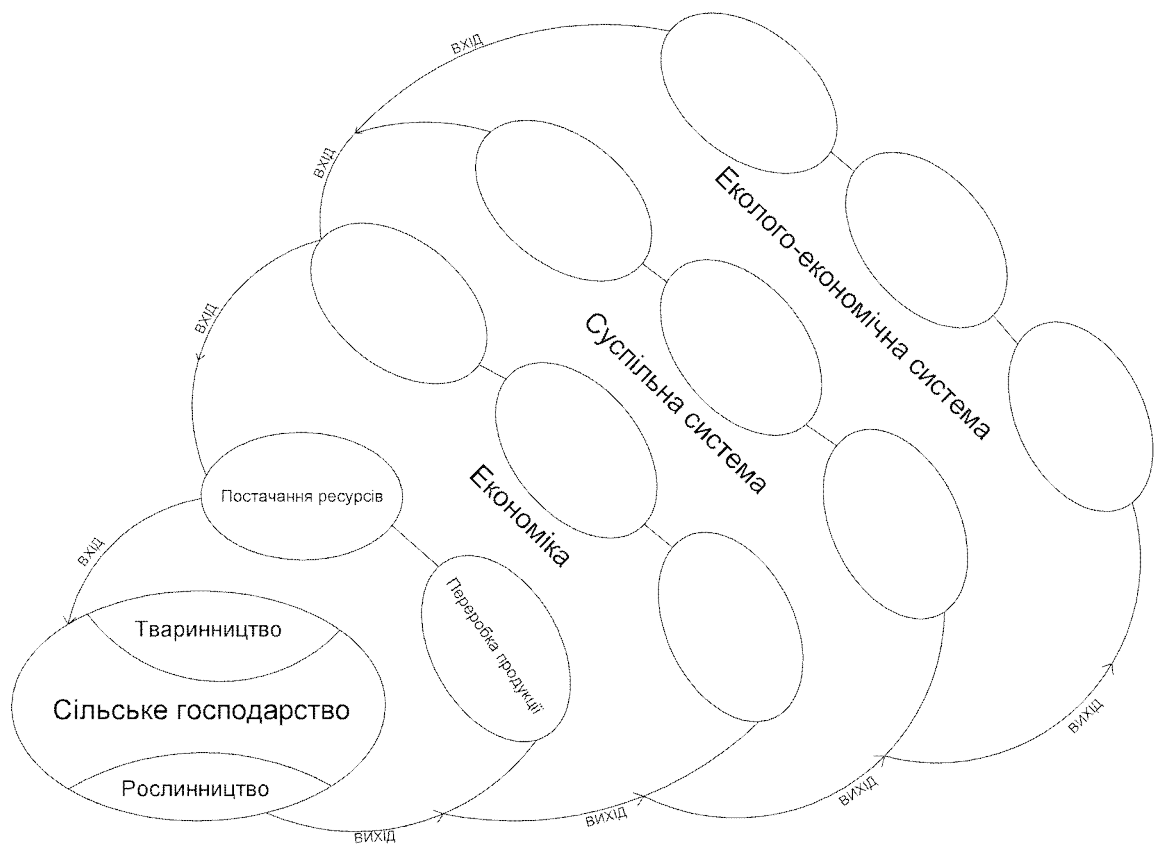

Рисунок. Ієрархія співвідлеглості у біосистемі

¹ Джерело: адаптовано за [9, с. 366].

Залежність людини від природних умов у процесі аграрного виробництва, мінливість цих умов, яка зумовлювала і мінливість людських взаємин, є визначальними детермінантами аграрної політики, що спонукало деяких учених наполягати на необхідності об'єктивізації процесу державного регулювання, тобто врахування реального стану речей [2; 8]. Але до цих пір в Україні (і не тільки) при розробці аграрної політики не ставиться завдання узгодити цілі розвитку аграрної економіки з можливостями природної системи. У кращому випадку визнається, що екологічні проблеми як побічні ефекти аграрного і промислового виробництва, мають бути розв'язані силами підприємців або усього суспільства. Людству все ще притаманна ілюзія, що погіршення стану навколишнього середовища – це тимчасове явище, яке можна виправити.

До того ж обмеженість запасів природних ресурсів, на думку деяких зарубіжних учених, які досліджують тенденції розвитку постіндустріального суспільства, сама по собі буде стримувати деградацію природного середовища, а структурні зміни в економіці відбуваються на користь сектора послуг, який менше забруднює навколишнє середовище у порівнянні з промисловістю [17].

Фактичні дані, спростовуючи цю оптимістичну точку зору, свідчать, що негативні ефекти з часом лише накопичуються, а їх виправлення стає все більш дорогим заняттям і якщо вартість відшкодувань стане надто високою процес зниження стійкості біосистеми стане незворотним. Тому «політика, в якій пріоритет віддається економічному зростанню на шкоду природному середовищу, є недалекоглядною» [5, с. 159].

Феноменологія аграрних відносин має глибоке коріння в соціально-економічній основі аграрного виробництва. Індустріалізація сільського господарства дозволяє проникнути в галузь ринковим принципам господарювання, що ставить його на один рівень із промисловістю, де домінують безмежність потреб, свобода господарювання і повнота прав власності. Але навіть при цьому поведінка суб'єктів аграрних відносин

залишається далекою від раціональної (спрямованої на максимізацію вигод), оскільки землевласник, отримуючи блага від використання земельної ділянки більшою мірою повинен дбати про постійність доходу, а не про його максимальний розмір, тому господарські рішення такого суб'єкта не позбавлені емоційності, дбайливості, моральності. На цей обставині загостріє увагу й один із дослідників аграрного питання в Росії А. Ніконов [11].

Інша справа, що розвиток аграрного виробництва, а разом із цим і відносин власності, які виступають основою економічної свободи, індивідуалізують поведінку суб'єктів господарювання, змушуючи їх обстоювати свої інтереси в конкурентній боротьбі, що, безумовно, актуалізує деонтологічні аспекти аграрних відносин. З визнанням людини суб'єктом відносин власності й, найголовніше, власником засобів виробництва, найтіснішим чином пов'язано становлення правової держави в європейському вимірі, для якої власність взагалі є цивілізаційною основою свободи.

Отже, пізнання природи власності, розкриття її субстанції є умовою феноменологізації аграрних відносин. Методологія неокласичної економічної теорії спирається на право власника абсолютно самостійно приймати рішення щодо господарського використання власності, не визнаючи ніякого соціального впливу на їх поведінку. Згідно з нею формувалася європейська традиція земельного права, яка згодом була запозичена Україною. У Господарському кодексі України наголошується, що однією з конституційних основ правового господарського порядку в країні є «...право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю...» [6, с. 6]. Ці ж засади проголошуються в Цивільному та Земельному кодексах, зокрема у ст. 78 Земельного кодексу України зміст права власності на землю розкривається як право володіння, користування і розпорядження земельними ділянками.

В економічній теорії основу сучасної концепції власності складає погляд на неї як на «жмут прав», що має принципове значення з точки зору державного регулювання. У зв'язку з цим виникає питання: хто надає ці права? За логікою речей їх може встановити лише фактичний власник, причому не для себе, оскільки ці права належать йому з самого початку, за визначенням, а для інших – тих, хто буде використовувати його власність. Таким власником, що встановлює права власності для приватних осіб, у сучасному світі є ніхто інший, як держава, законодавець і арбітр в усіх взаєминах між претендентами на володіння землею.

Р. Коуз та А. Алчіан, що стояли у витоків теорії власності, виокремили 11 елементів права власності, які складають жмут прав щодо використання ресурсу (право володіння, право користування, право управління, право на дохід, право суверена, право на безпеку, право на передачу власності у спадок, право на безстроковість користування, право на захист від шкоди, право на відшкодування збитків, право на відновлення порушених правомочностей), та все ж основоположними елементами структури власності вважаються володіння, користування та розпорядження. Представники неоінституціоналізму Р. Коуз і А. Алчіан, а пізніше О. Уільямсон, Г. Бекнер і Д. Б'юкенен намагалися показати, що реальна господарська діяльність є значно складнішою за теоретичну конструкцію, в межах якої економічний суб'єкт діє виключно раціональним способом. Вона здійснюється під впливом численних інститутів, без аналізу яких годі встановити істинну природу явища. У контексті феноменологізації аграрних відносин із сукупності землевласників доцільно виокремити саму державу як арбітра всіх справ, пов'язаних із використанням землі, і самотійного власника землі; приватних власників землі, що діють за правилами, встановленими державою; умовних власників, які, за Коузом, володіють землею і користуються нею за допомогою розпорядника. Таким чином, узагальнена постать власника землі, як учасника аграрних відносин, втілена в чотирьох феноменах – користувача, розпорядника, володаря і власника, що

зумовлює необхідність диференційованого впливу держави на кожну з цих постатей.

Метою такого впливу є налагодження соціальної взаємодії в суспільстві, для чого, на думку Д. Норта, доречно використовувати всі форми обмежень, що є в розпорядженні держави. При цьому порядок, що встановлюється державою, має поєднуватися із наданням можливостей для вільної координації індивідуальної діяльності на основі впровадження таких правил поведінки, які образно можна назвати «правила гри».

Феноменологічною особливістю аграрних відносин є те, що земля як предметна їх субстанція за своєю природою явно не є товаром у тому сенсі, що вона не створювалася для продажу. Земля, а разом із нею праця і гроші, є з точки зору економічної теорії фіктивними товарами, включення яких у ринковий механізм означає «...підлеглисть субстанції самого суспільства законам ринку» [16, с. 71].

У сучасних індустріально розвинених країнах розвиток інституту приватної власності на землю відбувався в межах становлення громадянського суспільства як засобу захисту майнових і особистих прав громадян. Саме громадянське суспільство, головними ланками якого виступають «...соціальна, економічна, професійна, демографічна, національна, конфесійна, культурна, духовна та інші сфери» [14, с. 166], виконує головну соціальну функцію в ринковому суспільстві, однозначно соціалізуючи й систему державного регулювання. Держава, виконуючи функцію впорядкування всієї суспільної за своїм характером системи взаємодії суб'єктів аграрних відносин, ослаблює негативні наслідки зіткнення інтересів ідентичних носіїв господарської влади.

Отже, феноменологія аграрних відносин, тобто пізнання сукупності конкретних форм їх втілення, виступає як система, що складається з декількох ланок: а) економічної (власність на землю); б) соціальної (стан, ієрархія соціальних прошарків учасників аграрних відносин); в) правової (державницько-регулятивної); г) моральної (деонтологічної).

Список використаних джерел

1. *Акимова Т. А.* Экономика устойчивого развития : учеб. пособие // Т. А. Акимова, Ю. Н. Масейкин. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2009. – 430 с. – (Высшее образование).
2. *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций. – Изд. 2-е, доп. / Г. В. Атаманчук. – М. : Омега, 2004. – 584 с.
3. *Вебер М.* Аграрная история древнего мира / Макс Вебер : [пер. с нем.]. – СПб. : Изд-во Сабашниковых, 1909. – 384 с.
4. *Гегель В. Ф.* Феноменология духа / В. Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 1992.
5. Глобализация, рост и бедность. Построение всеобщей мировой экономики / [пер. с англ.]. – М. : Весь мир, 2004. – 216 с.
6. Господадарський кодекс України. – Х. : ТОВ «Одиссей», 2003. – 248 с.
7. *Кондратьев Н. Д.* К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства СССР и их значении. 8 октября 1927 г. / Н. Д. Кондратьев // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 187–210. – (Из архива партии).
8. *Лозинська Т. М.* Національний продовольчий ринок в умовах глобалізації : [монографія] / Тамара Миколаївна Лозинська. – Х. : Вид-во Хар РІ НАДУ «Магістр», 2007. – 272 с.
9. *Мельник Л. Г.* Тайны развития (не очень серьезная книга об очень серьезном) / Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – 378 с.
10. *Нерсецин В. С.* Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсецин. – М. : НОРМА, 2003. – 652 с.
11. *Никонов А. А.* Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.) / А. А. Никонов. – М. : Энциклопедия российской деревни, 1995. – 523 с.
12. *Пасхавер Б. Й.* Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія / Б. Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 47–53.
13. *Саблук П. Т.* Становлення аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2006. – № 1. – С. 3–7.
14. *Шамхалов Ф.* Собственность и власть / Феликс Шамхалов. – М. : ЗАО «Издательство» «Экономика», 2007. – 412 с.
15. *Юрчишин В. В.* Розбудова системного державного управління сільським господарством / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 6–16.
16. *Polanyi K.* The Great Transformation / K. Polanyi. – 1944. – № 4. – P. 172.
17. *Unruh G.* An Alternative Analysis of Apparent EKS Type Transitions / G. Unruh, W. Moosaw // Ecological Economics. – 1998. – № 25 (2). – P. 221–229.

Pasemko G. P. The phenomenological going is near the problems of government control of agrarian relations.

The typology of agrarian relations is given, the forms of display of agrarian relations are determined, there is system intercommunication between them; basic contradictions of the phenomena of agrarian relations appear at going near them as to the object of government control.

Key words: agrarian relations, phenomenology, approach of the systems, singing of subordination, government control.

Пасемко Г. П. Феноменологический подход к проблемам государственного регулирования аграрных отношений.

Наведена типологія аграрних відносин, визначені форми проявлення аграрних відносин, подана системна взаємозв'язок між ними; виявлені основні протиріччя феноменів аграрних відносин при підході к ним як к об'єкту регулювання.

Ключевые слова: аграрные отношения, феноменология, системный подход, соподчиненности, государственное регулирование.